

**ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ПЕТРА МОГИЛИ**

Вицина Вадим Русланович

УДК 340.15:94](477)"16/17"(043.3)

**СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС СТАРШИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ КІНЦЯ
XVII-XVIII ст.**

АВТОРЕФЕРАТ

роботи на здобуття освітнього ступеня «Магістр»
спеціальність 081 «Право»

Науковий керівник: к.ю.н., доцент
Лісна І.С

Рецензент: к.ю.н., доцент
Ковальова С.Г.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В даний час становлення Української незалежної держави на сучасній світовій арені, та утворення державно-правових інститутів, призводить до інтересу дослідження історичного факту утворення, та подальшого існування Гетьманської держави у другій половині XVII–XVIII ст. На цьому фоні постає проблематика історичного розвитку Гетьманської держави, виникає потреба дослідження, і переосмислення позитивних та негативних сторін державотворення. Постає задача дослідження соціально-економічних відносин які формувались в тогочасному суспільстві, так як ці відносини виступали рушійним фактором формування, та існування держави. В новоствореній державі Гетьманщині почали вирізнятися стійкі групи населення, які поділялися за соціальною та економічною самостійністю.

Початком створення держави в XVII ст., стає війна українського народу за незалежність від Речі Посполитої, яка мала назву Національно-визвольна війна. Вже в XVIII ст. були сформовані перші чіткі ознаки державності.

Спостерігалася чітка ієрархія в населенні, приналежність до певної з груп населення, визначали політичний, соціальний, та правовий стан особи. Так як формування держави сталося під час Національно-визвольної війни, то головне місце в ієрархії почала займати козацька старшина, яка почала відати майже всіма державними процесами. В часи існування Гетьманщини постійно змінювався соціально-правовий статус козацької старшини. Сама ж старшина виступала каталізатором, під час боротьби у визнанні своїх юридичних прав, та привілеїв. Це наводить на обов'язковість дослідження даного прошарку населення Гетьманщини, що надасть змогу чітко врозуміти трансформацію соціально-економічних відносин, та державно-правових інститутів що виникли на території сучасної України у другій половині XVII–XVIII ст., і залишили свій відбиток у формуванні незалежної держави.

Ступінь дослідженості теми. В аналізі стану наукової розробки проблемних питань, пов'язаних із зародженням, становленням, соціального та

правовою статусу козацької старшини як нової української еліти у другій половині XVII– XVIII ст. Слід виділити такі етапи дослідження. Перші спроби дослідження історії становлення козацької старшини були оформлені в першій половині XIX ст. Основу увагу слід приділити працям дослідників А. Востокова, А. Дабіжа, С. Ксензенка, М. Максимовича, Г. Мілорадовича, А. Страдомського. Дореволюційними дослідниками питання розвитку козацької старшини є В. Авсеєнко, М. Василенко, Н. Бакай, М. Грушевський, В. Барвинський, О. Лазаревський, Д. Міллер, В. Модзалевський, О. Єфименко, І. Павловський, М. Слабченко, І. Теличенко та ін. Дослідниками соціально-політичної еліти Гетьманщини в 20-х – початок 30-х рр. XX ст. стали С. Шамрай, М. Ткаченко, К. Козубенко, О. Грушевський. В 50-х рр. XX ст. була опрацьована джерельна база присвячена соціально-економічній історії нової аристократії, де основна частина припадала розвитку козацької старшини, дане питання досліджували В. Борисенко, В. Дядиченко, А. Гуржій, К. Стецюк, О. Путро, Ф. Шевченко. Роботи В. Липинського, Л. Окіншевича, Б. Крупницького, В. Мякотіна, О. Оглобліна, З. Когута розглядали проблеми еволюції соціально-політичного статусу козацької старшини, та основна увага приділялася боротьбі старшини за офіційне оформлення свого привілейованого становища, та за набуття прав російського дворянства тощо. В незалежній Україні дослідженням статусу старшини гетьманщини почали займатися В. Панашенко, Е. Гаєцький, В. Маслійчук, П. Пирог, В. Кривошей, І. Кривошей, В. Щербак та Т. Яковлева, О. Горяга. О. Кресіна, Л. Нагорна, П. Сас, А. Бульвінський, Л. Мельнико, О. Мироненко, С. Ковальова, С. Полтавець, О. Струкевич, Є. Харитонова, та І. Хроненко. Тобто у дореволюційній, радянській і сучасній історіографії досліджено різноманітні питання що стосувалися становлення та розвитку козацької старшини. Але залишився і ряд малодосліджених питань , як: трансформація козацької старшини на привілейований закритий суспільний стан, та участь козацької старшини у формуванні та діяльності органів державної влади.

Мета і завдання. Метою дипломної роботи постає питання здійснення історично-правового аналізу, та дослідження етапу еволюції станового про шарку

населення козацької старшини, їх соціально-правового статусу у другій половині XVII–XVIII ст. Для досягнення поставленої мети визначено ряд таких завдань:

- дослідити етапи формування Української козацької держави, в період національно визвольної війни;
- визначити соціально-економічний стан Гетьманщини, та дослідити націленість козацької старшини щодо формування політичного ладу;
- проаналізувати місце козацької старшини в центральних органах влади, і управління, та визначити коло повноважень щодо прийняття владних рішень, та реалізація їх в суспільному житті Гетьманщини;
- розкрити діяльність місцевих органів влади та управління, та встановити повноваження козацької старшини в управлінні на місцях;
- висвітлити діяльність козацьких судів на території Гетьманщини, за участі в них козацької старшини.
- провести аналіз змін в статусі козацької старшини в момент прийняття гетьманських статей, та дослідити процес уніфікації політико-соціальної системи .
- дослідити етапи прийняття кодексу «Права за якими судиться малоросійський народ», визначити участь козацької старшини в формуванні даного джерела права, та висвітлити зміни в житті Гетьманщини які відбулися після прийняття кодексу.
- охарактеризувати конституцію П.Орлика, визначити вплив конституції на суспільне життя Гетьманщини, та права і вольності козацької старшини.

Об'єктом виступають суспільні відносини, що склалися на землях теперішньої України, в момент існування Гетьманщини, та в процесі становлення соціально-правового статусу козацьких старшин в другій половині XVII–XVIII ст.

Предметом виступає дослідження процесу формування соціально-правового статусу козацьких старшин Гетьманщини, та їх перехід в

привілейований прошарок населення. Початком періоду дослідження постає Національно визвольна війна українського народу, на фоні якої виникають зміни у політичному та соціальному житті населення. Виокремлення, та правового визначення старшинського прошарку в період цих подій.

Основна і завершальна хронологічна межа дослідження являється серія реформ московським урядом, ліквідація автономії Гетьманщини, злиття старшини козаків з московським дворянством. Територіально визначеність меж дослідження припадає на українські землі, які знаходилися в складі Гетьманщини.

Методи дослідження. Для досягнення поставлених цілей і завдань використовувалися загальнонаукові та спеціально-наукові методи. Методологічною основою в дослідженні використовується діалектичний метод наукового пізнання соціальноправових процесів і явищ, це дало змогу розглядати їх в процесі розвитку, також був використаний метод системного аналізу, це дало змогу провести аналіз зв'язків цих процесів і явищ з іншими соціальними процесами і явищами. Для детального дослідження обставин та умов формування козацької старшини, та надання характеристики політичної діяльності козацької старшини використовувались історичний та логікотеоретичний методи. В роботі також були використані методи від конкретного до абстрактного, та від абстрактного до конкретного це дало змогу сформулювати висновки фактичного аналізу матеріалу щодо джерел формування козацької старшини, висвітлити характер політичної і правової культури, а також правової свідомості представників старшинського складу.

З спеціально-наукових методів був застосований формально-юридичний метод, завдяки якому були досліджені конкретні нормативно-правові акти які приймалися в роки існування Гетьманщини, що визначали права і вольності представників козацької старшини . А саме історико-системний метод дав змогу цілісного дослідження всього комплексу прав і привілеїв якими була наділена козацька старшина, що стосувалось їх політичного, особистісного, та економічного характеру.

Апробація результатів дослідження. Основні результати магістерського дослідження були представлені в статті «Права за якими судиться малоросійський народ» на Могілянських читаннях у грудні 2018 року (м.Миколаїв).

Структура магістерської роботи зумовлена об'єктом, предметом, метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, 3 розділів, які об'єднують 8 підрозділів, висновків та списку використаних джерел - 94 найменувань. Загальний обсяг роботи становить 118 сторінок, її основний зміст - 96 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** подано загальну характеристику досліджуваної теми, обґрунтовано актуальність дипломної роботи, сформульовано мету, завдання досліджень, відзначено наукову новизну та практичну цінність отриманих результатів, подано інформацію про апробацію, структуру та обсяг магістерської роботи.

Розділ 1 «Юридичне оформлення приєднання Гетьманщини до складу Москви» присвячений дослідженню періоду Національно визвольної війни та формуванню Українсько-козацької держави, розглянуто формування інституту гетьманства, визначено місце козацької старшини в соціальній структурі Гетьманщини. Розділ складається з двох підрозділів.

Розділ 2 «Роль старшини в управлінні державою у другій половині XVII-XVIII ст.» присвячений з'ясуванню місця козацької старшини в центральних органах влади та управління, встановлені повноважень козацької старшини в управлінні на місцях, висвітлення діяльності козацьких судів на території Гетьманщини. Розділ складається з трьох підрозділів.

Розділ 3 «Роль старшини в управлінні державою у другій половині XVII-XVIII ст.» присвячений аналізу прийняття гетьманських статей та дослідженню змін статусу козацької старшини, висвітлено етапи створення та прийняття кодексу «Права за якими судиться малоросійський народ» та визначено його вплив на судову систему Гетьманщини, досліджено процес прийняття

конституції П.Орлика, визначено вплив конституції на права і вольності козацької старшини. Розділ складається з трьох підрозділів.

ВИСНОВОК

1. В XVII столітті на території українських земель спалахує народне повстання проти Речі Посполитої, під проводом новообраного гетьмана Богдана Хмельницького. Повстання 1648-1657рр., отримало назву «Національна визвольна війна українського народу». Вже на початку війни починається утворення українсько-козацької держави. На момент закінчення національно визвольної війни 1657р., було досягнуто свободу від польського панування, козацька держава закріпилася на території Наддніпрянщини, Сіверщини, Полісся, та Східного Поділля. Більша частина українського народу була захищена від асиміляції, експлуатації, та релігійних утисків від польської влади, були створені умови для остаточного становлення українського народу, розвитку його мови та культури. В козацькій державі починає розвиток державного управління, в якому важливе місце став посідати інститут гетьманства.

2. У 1654р., 8 січня були підписанні Березневі статі між гетьманом та московським царем, за якими українсько-козацька держава перейшла під протекторат Московського царства. Після Андрусівського перемир'я 1667р., між Річю Посполитою та Московським царством, Українська держава втрачає Правобережну Україну, тепер територія Української держави становила Чернігівську, Полтавську, лівобережну частину Київської, та Черкаської областей, а також місто Київ, та прилеглу до нього частину земель Правобережжя, також північна частина Дніпропетровської області. Українська держава відповідно до свого державного управління, починає називатися Гетьманщина. Головою держави був виборний гетьман, він мав достатньо велике коло повноважень, йому відходило право скликання Генеральної ради. Гетьман очолював козацьку адміністрацію, затверджував підписом та видавав універсали. Стояв на чолі козацького судочинства, був вищою апеляційною інстанцією. Гетьман керував фінансами держави, видав військовим скарбом. Був

головнокомандуючим козацького війська. Виступав послом в дипломатичних стосунках з іншими країнами. Адміністративний поділ в державі поділявся на полки і сотні, які очолювали полковники та сотники представники козацької старшини. Гетьманщина проіснувала 115 років і відіграла важливу роль у формуванні Української держави.

3. На чолі виконавчої влади Гетьманщини, та вищого командного складу виступала генеральна старшина. Виступали обов'язковими учасниками генеральних рад. До функції генеральної старшини відходило оперативне виконання розпоряджень гетьмана, та постанов що були прийняті на генеральних радах. Роль генеральної старшини зростала в періоди міжгетьманства, вони отримували широту повноважень гетьмана, в управлінні державою, та готували нові гетьманські вибори. В склад генеральної старшини входили: генеральний обозний, генеральний писар, генеральний суддя, генеральний осавул, генеральний підскарбій, генеральний хорунжий та генеральний бунчужний.

Центральними органами у виконавчій владі були: Генеральна військова канцелярія та Генеральна скарбова канцелярія.

Генеральна канцелярія поєднувала в собі функції кабінету міністрів, виступало зовнішньополітичним відомством, та очолювала військове міністерство. Канцелярії відносилось виготовлення універсалів гетьмана, накази про мобілізацію, майнові пожалування, також ордери та податкові пільги. Через Генеральну канцелярію відбувалося дипломатичне листування, та зносили гетьмана з полковою і сотенною старшиною.

4. На місцях представниками гетьманської влади була полкова старшина. Керував полковою старшиною виборний полковник, який в своїх повноваженнях вважався більш важливим, чим генеральна старшина. Виступав як представник нижчої палати гетьманського уряду.

До функцій полковника входило коло таких повноважень, очолював на місцях адміністрацію гетьмана, виступав генеральним командуючим ввіреного полку, очолював судову, та фінансову владу на місцях. По суті мав обов'язки гетьмана, тільки в управлінні полком.

На чолі виконавчої гілки влади полкового рівня, разом із полковником були: обозний, суддя, осавул, писар, хорунжий.

Коло їх повноважень дублювалося прерогативами генеральної старшини, відповідно до займаних посад.

Законодавча ініціатива на місцях входила до компетенції полковника, та полковим козацьким радам. На полковій раді проходило обрання полковника, та полкової старшини. Завірялися питання землекористування, та оподаткування полку.

Ввірений полковнику полк складався із сотень, які складали нижчу ланку в управлінні полком. На сотенному рівні копіювався адміністративний устрій полку. Очолював сотню призначений сотник. Також в управлінні сотнею приймала участь сотенна старшина: сотенні осавул, писар, хорунжий, а також курінні отамани.

На місцевому рівні важливе значення в прийнятті рішень подальшого життя громади надавалося сотенним радам, та курінним сходкам.

Посади полкового та сотенного рівня були виборними, та затверджувалися вищою інстанцією. З моменту входження Гетьманщини в склад Московського царства, вибори козацької старшини на управлінські місця, змінилися практично прямим призначення за указом Сенату, або імперського кабінету.

5. Зі зміною державного устрою на території Українсько-козацької держави, та виходу її з під контроль Речі Посполитої в середині XVII ст., та в зв'язку із приходом до влади шляхти і козацької старшини, починаються зміни в судовій системі Гетьманщини, нова судова система включала в себе старі громадські, духовні, домініальні, та цехові суди, а також нові козацькі суди, ця судова система проіснувала з 1760-1763 рр.. Після реформи К.Розумовського

козацькі суди повернулися до польсько-литовських зразків, які включали в себе земські, гродські і підкоморські суди та існували до 1648 року. Судова система Гетьманщини удосконалювалась з часів гетьманування Богдана Хмельницького. Велася постійна боротьба за збереження форми і змісту судівництва Гетьманщини. Судівництво часів існування Українсько-козацької

держави базувалось на звичаєвому праві, та імпровізації, хоча широко застосовувалися норми Литовського Статуту і Магдебурзького права. Козацьке судочинство та адміністративна влада поєднувалися в одних руках козацької старшини, на чолі з гетьманом.

6. Посеред прийнятих джерел права в Гетьманщині важливе місце відходило гетьманським статтям, вони регулювали суспільні відносини в державі, та відносини Гетьманщини з Московським царством. Підписувались статті гетьманом та козацькою старшиною, з одного боку, та царем, і московським урядом з іншого.

Гетьманські статті виступали своєрідними конституційними актами. В зв'язку зміни гетьмана, та повторного підписання статей навіть зі зміною змісту залишалися вищими юридичними актами в Гетьманщині, на підставі яких діяли інші джерела права. Статтями встановлювалися норми, що визначали права гетьмана, судову систему, права і привілеї козацької старшини, регулювали фінансові, та соціальні відносини в державі.

Всі кодифікатори використовували гетьманські статті для укладення нових джерел права. Важливу роль на місцях відігравали нормативні акти писані гетьманом та козацькою старшиною такими були військово-адміністративні акти, універсали, ордери, інструкції, листи, декрети і грамоти.

7. Важливу роль в житті Гетьманщини відіграв кодекс «Права за якими судиться малоросійський народ». Створювався кодекс комісією 12-18 чоловік, до якої входили представники козацької старшини, та московські урядовці. Головуючим в комісії був спочатку генеральний суддя І.Борозна, потім став осавул Я.Лигозуб. Створений кодекс мав в собі інститути власності, володіння, сервітути і заставне право якими керувався гетьман, та генеральна старшина в земельних відносинах. Також кодекс урегулював систему судочинства Гетьманщини.

Цінність кодексу, складеного в 1743 році, полягає в тому, що норми, вміщені в ньому, реально діяли в житті, ними на практиці керувалися судові установи. Хоча сам кодекс так і не був підписаний.

8. Конституція основний державний документ Гетьманщини була створена гетьманом П.Орликом та підписана 1710 року. Конституція складалася зі вступу та статей, які об'єднувалися в 16 розділів. Конституція П.Орлика була першою писаною конституцією в світі, вона проголошувала Гетьманщину республікою, та незалежною державою, закріплювався поділ влади, та юридично була закріплена система виборів. Визначалися права і обов'язки держави, суспільства, та громадян. В конституції відходило важливе місце щодо військово-політичних та економічних права та інтересів Війська Запорозького, так як гетьманщина була військовою країною. Були чітко прописані прагнення козацької старшини, забезпечувались їх політичні інтереси як заслуженої верхівки війська.

В момент історичного розвитку та удосконалення політичної системи Гетьманщини – Генеральна рада, Старшинська рада, гетьман та старшина гетьманщини – постійно змінювалися, та зазнавали принципових трансформацій. В зв'язку з цим політичний режим в одних випадках набував ознак, характерних для авторитарного правління, в інших олігархічного.

Причиною зміни політичної системи Гетьманщини лежала в тому, що Гетьманщина короткий час перебувала самодостатньою як політичний організм. Залежність Гетьманщини від Московського царства задекларована в Переяславсько-Московському договорі 1654 р. Вже в жовтні 1659 р., була перетворена в більш жорсткі форми залежності, а політична автономія, змінилася на адміністративну, за якою зберігалось лише самостійне внутрішнє управління, та функціонування власних інститутів, на основі внутрішнього законодавства і традицій.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ

1. Вицина В.Р. «Права за якими судиться малоросійський народ" // Могилянські читання – 2018: Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти. Миколаїв. 2018.

АНОТАЦІЇ

Вицина В.Р. Соціально-правовий статус старшини Гетьманщини кінця XVII-XVIII ст. – Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр» за спеціальністю 081 «Право». – Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Миколаїв, 2019.

Магістерську роботу присвячено з'ясуванню сутності інтеграційних процесів, дослідженню проблеми реалізації курсу інтеграції України до ЄС, визначенню проблемних питань процесу наближення національного законодавства до законодавства Європейського Союзу, а також аналізу перспектив подальшого розвитку Євроінтеграційних процесів в Україні.

У магістерській роботі: досліджено сутність етапи формування Українсько-козацької держави в період національно-визвольної війни; визначено соціально-економічний стан Гетьманщини, та досліджено націленість козацької старшини щодо формування політичного ладу; проаналізовано місце козацької старшини в центральних органах влади, і управління, та визначено коло повноважень щодо прийняття владних рішень, та реалізація їх в суспільному житті Гетьманщини; розкрито діяльність місцевих органів влади та управління, та встановлено повноваження козацької старшини в управлінні на місцях; висвітлено діяльність козацьких судів на території Гетьманщини, за участі в них козацької старшини; проведено аналіз змін в статусі козацької старшини в момент прийняття гетьманських статей, та досліджено процес уніфікації політико-соціальної системи; досліджено етапи прийняття кодексу «Права за якими судиться малоросійський народ», визначено участь козацької старшини в формуванні даного джерела права, та висвітлено зміни в житті Гетьманщини які відбулися після прийняття кодексу; охарактеризовано конституцію П.Орлика, визначено вплив конституції на суспільне життя Гетьманщини, та права і вольності козацької старшини.

Ключеві слова: козацька старшина, гетьманщина, гетьманські статті, національно-визвольна війна.

Vitsyna V.R. Socio-legal status of the eldest Hetmanate of the late XVII-XVIII centuries. - Work on obtaining an educational degree "Master" in specialty 081 "Law". - Black Sea National University named after Petro Mohyla, Nikolaev, 2019.

The master's thesis is devoted to the clarification of the essence of integration processes, the study of the problem of the implementation of the course of Ukraine's integration into the EU, the identification of problematic issues of the process of approximation of the national legislation to the legislation of the European Union, as well as an analysis of the prospects for the further development of European integration processes in Ukraine.

In the master's thesis: the essence of the stages of the formation of the Ukrainian-Cossack state during the period of the national liberation war was explored; the socio-economic status of the Hetmanate was determined, and the Cossack elder's tendency towards the formation of the political system was determined; the place of the Cossack elder in the central authorities and administration was analyzed, and the range of authorities concerning the adoption of power decisions was determined, and their realization in the public life of the Hetmanate; the activities of local authorities and management are disclosed, and the powers of the Cossack elders in the field management are established; The activities of the Cossack courts in the territory of the Hetmanate, with the participation of the Cossack elders; An analysis of changes in the status of the Cossack elder at the moment of the hetman's articles was analyzed, and the process of unification of the political and social system was researched; the stages of the adoption of the Code "The rights of the Little Russian people are being judged" are investigated, the participation of the Cossack elder in the formation of this source of law was determined, and changes in the life of the Hetmanate that took place after the adoption of the code were highlighted; describes P. Orlik's constitution, defines the influence of the constitution on the public life of the Hetmanate, and the rights and freedoms of the Cossack elder.

Key words: Cossack elder, Hetmanate, hetman's articles, national liberation war.